

Het werk van Boendale in verzamelhandschriften

Een contextueel onderzoek naar de functie van excerpten uit het werk van Jan van Boendale

Bachelorscriptie Nederlandse taal en cultuur

Middel nederlandse Letterkunde

Onder begeleiding van dr. Bart Besamusca

Lauriënne Jap-Sak-Jiew

3342077

Maandag 13 augustus 2012

Abstract: In de eerste helft van de 14^e eeuw schreef de Antwerpse schepenkerk Jan van Boendale meerdere werken. Fragmenten uit zijn werk, onder meer uit *Der leken spiegel*, zijn overgeleverd in verscheidene verzamelhandschriften. De vraag is of deze excerpten op dezelfde manier functioneren in de verzamelhandschriften als in hun oorspronkelijke context, dus in het oorspronkelijke werk van Boendale. Na het vergelijken van de oorspronkelijke en de nieuwe contexten en het bekijken van eventuele aanpassingen die de fragmenten hebben ondergaan, kan geconcludeerd worden dat niet alle excerpten op hun oorspronkelijke manier functioneren in de nieuwe context.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Aan de mens	11
1.1 <i>Jans teesteye</i>	11
1.2 <i>Het boec vander wraken</i>	12
1.3 Het handschrift-Van Hulthem	13
1.4 Verzen en titels	15
2 Aan de regerende heer	18
2.1 <i>Der leken spieghel</i>	18
2.2 Het handschrift-Van Hulthem	18
2.3 Verzen en titels	20
3 Aan de ongeduldige	22
3.1 <i>Der leken spieghel</i>	22
3.2 Het handschrift-Van Hulthem	23
3.3 Verzen en titels	24
4 Aan de man en zijn vrouw	26
4.1 <i>Der leken spieghel</i>	26
4.2 Handschrift B en H: Willem van Hildegarsberch	27
4.3 Verzen en titels	28
5 Conclusie	30
Bibliografie	34

Inleiding

Het was 2010, ik volgde nog volop cursussen en ik had me ingeschreven voor de cursus ‘Kostbaar Kleingoed’. In deze cursus maakte ik kennis met het fenomeen ‘spoken’ en sindsdien hebben deze spoken mij eigenlijk niet meer met rust gelaten: twee jaar later duiken ze weer op, ditmaal in mijn bachelorscriptie.

‘Sproke’, het is een term waarvan het geven van een definitie nog heel wat obstakels met zich meebrengt. Dini Hogenelst wijdt er in haar in 1997 uitgegeven, uit twee delen bestaande repertorium getiteld *Sproken en Sprekers* een heel hoofdstuk aan.¹ Voor dit onderzoek dunkt het mij voldoende te volstaan met de volgende definitie van de term:

Een sproke is een korte (ondergrens aantal verzen: 20-30, bovengrens: 700), verhalende en/of betogende tekst, veelal met een moraliserend of didactisch karakter, die door zogenaamde rondreizende sprooksprekers werd voorgedragen aan publiek.²

Voor een definitie uitgebreider en diepgaander dan de zojuist verschaft definitie verwijst ik naar het tweede hoofdstuk van Hogenelst 1997.

Er valt veel te ontdekken en onderzoeken als het om spoken gaat. Het aantal spoken is ook niet gering: het repertorium van Hogenelst telt er maar liefst 358. In deze scriptie beperk ik mij tot vier spoken. Het betreft de volgende teksten: R41 *Ene edel exsempel ghemaect op den mensche*, R75 *Dese poente moet een here al hebben die sijn lant regeren sa lende daer na werken vroech ende spade ochte hi verliest die gods ghenade*, R123 *Van enre nonnen verduldechede* en R187 *Hoe man ende wijff sullen leuen*.³ Ik beperk mij tot deze vier spoken vanwege de bindende factor tussen deze teksten: het zijn excerpten die alle ontleend zijn aan enkele werken van de auteur Jan van Boendale.⁴ Deze auteur leefde van 1279 tot circa 1350. Hij werd geboren in Tervuren, maar boekte zijn successen in Antwerpen alwaar hij in het begin van de 14^e eeuw als schepenklerk in dienst was van het stadsbestuur. In de eerste helft van de 14^e eeuw ontstond er in (de buurt van) Antwerpen een scala aan literaire werken; in rap tempo volgden de teksten elkaar op. Een overzicht: *Brabantsche yeesten* (zes versies,

¹ Hogenelst 1997, dl. 1, p. 37-87: ‘De definitie van de sproke’

² Definitie onder meer samengesteld uit informatie uit Hogenelst 1997, p. 37-87 en Meder 1991, p. 169-170

³ De ‘R’ staat voor ‘rangnummer’, zie Hogenelst 1997, dl. 1, p. 11

⁴ Hogenelst 1997, dl. 2, p. 280

circa 1316 tot 1351), *Sidrac* (1318), *Korte kroniek van Brabant* (twee versies, 1322-1332/1333), *Der leken spiegel* (circa 1325-1330), *Jans teesteye* (tussen 1330 en 1334), *Van den derden Eduwaert* (kort na 1340), *Melibeus* (1342), *Dietsche doctrinael* (1345), *Het boec vander wraken* (twee versies, 1346-1351) en *Hoe men ene stat regeren sal* (voor circa 1350).⁵ Het lijkt erop dat Boendale een grote rol heeft gespeeld bij het ontstaan van deze teksten, maar het is de vraag welke van deze werken ook daadwerkelijk aan hem toegeschreven kunnen worden. Er bestaat dan ook nog steeds enige onzekerheid over het precieze antwoord op deze vraag⁶ en in sommige gevallen is het beter om de teksten te bespreken met het gebruik van de term de ‘Antwerpse School’, zoals men dat tegenwoordig steeds vaker in onderzoeken doet. In dit onderzoek zal ik echter de mening van J. Reynaert volgen⁷ en daarmee neem ik aan dat Boendale de auteur is van alle bovengenoemde werken.

De vier te bestuderen excerpten zijn overgeleverd in verschillende verzamelhandschriften en kennen dus allemaal een nieuwe context. Onderstaande tabel geeft het een en ander over de overlevering en herkomst van de te bestuderen teksten overzichtelijk weer:

	Komt voor in het handschrift-Van Hulthem	Komt voor in ander(e) handschrift(en)	Oorspronkelijk uit <i>Der leken spiegel</i>	Oorspronkelijk uit ander werk van Boendale
R41	ja	ja	nee	ja
R75	ja	nee	ja	nee
R123	ja	nee	ja	nee
R187	nee	ja	ja	nee

Overzicht overlevering en herkomst van de sproken, gebaseerd op de gegevens van Hogenelst.⁸

In de tabel is te lezen dat de sproken R41, R75 en R123 voorkomen in het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15.589-623). Daarnaast is R41 ook nog in een ander handschrift terug te vinden, namelijk een Leids handschrift (UB, Ltk. 1527).⁹ Sproke R187 die als enige niet in het handschrift-Van Hulthem voorkomt, komt wel in andere handschriften voor. Het gaat hier

⁵ Van Anrooij 1994, p. 133

⁶ Van Anrooij e.a. 2002, p. 13

⁷ Reynaert 2002, p. 127-157

⁸ Hogenelst 1997, dl. 2, p. 42, 64, 94, 136, 137

⁹ Er dient hierbij opgemerkt te worden dat R41 echter onvolledig is overgeleverd in dit handschrift.

om een Haags (KB, 128 E 6) en een ander Brussels handschrift (KB, 15.659-661). Wanneer er wordt gekeken naar de herkomst van de sproken, is te zien dat drie van de vier teksten, namelijk R 75, R123 en R187, oorspronkelijk voorkomen in *Der leken spieghel*. Sproke R41, die niet in *Der leken spieghel* voorkomt, komt wel voor in ander werk van Boendale: *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken*.

Het betreft hier dus vier verschillende handschriften waarin de teksten zijn overgeleverd en drie werken van Boendale waarin deze excerpten hun herkomst vinden. Het meest bekende en ook hier te bestuderen werk van Boendale is *Der leken spieghel*. Dit werk is rond circa 1325-1330 ontstaan en zoals de titel van het werk al aangeeft, is het bedoeld voor de leek. Met name de leek betreffende theologische kennis, want ‘Clerke en hebbens ghenen noot / Dat sijt lesen groot of smal, / Want si connent buten al.’¹⁰ De leken dienen op de hoogte gebracht te worden van alles dat God heeft geschapen en heeft gedaan voor de mens. In vier boeken behandelt Boendale de heilsgeschiedenis, van de schepping van de hemel en aarde tot aan het vergaan ervan en het Laatste Oordeel. Vooral boek III is in dit werk van belang: in dit gedeelte deelt Boendale allerhande regels, adviezen en wijsheden mee die men op zou moeten volgen opdat er zo een deugzaam leven geleid wordt. Zo zegt Boendale in de proloog over boek III: ‘Want moraliteit salt meest wesen / Dat ghi in desen boec sult lesen, / Dat zielen ende live mede / Sal in bringhen salichede.’¹¹ De zielenheil is waar men dus aan moet denken, helemaal met het oog op de eindtijd, die Boendale in boek IV behandelt. Geschiedenis en zedenleer is wat Boendale ons in *Der leken spieghel* meegeeft.

Vervolgens komt *Jans teesteye*, geschreven tussen 1330 en 1334. In dit werk lezen wij een tweespraak tussen Jan, een personage die een positief tijdsbeeld uitdraagt, en Wouter, een personage die negatief tegenover zijn huidige tijd staat en meer het stempel ‘vroeger was alles beter’ aanhangt. Jan en Wouter voeren een gesprek waarin Jan naar voren komt als een wijze, een meester, en Wouter als de minder snuggere, iemand die nog het een ander bijgebracht moet worden. Waar Wouter Jan en zijn positieve tijdsbeeld onderuit probeert te halen, heeft Jan zijn weerwoord klaar. Wel zwakt Jan in de loop van het gesprek zijn positieve tijdsbeeld enigszins af. Volgens Jan is namelijk niet iedereen in zijn huidige tijd even goed bezig zijn taken uit te oefenen en hij laat dit dan ook duidelijk klinken. Boendale brengt ons in *Jans teesteye* uiteindelijk een genuanceerd tijdsbeeld van zijn alter ego Jan.

Tenslotte komt ook Boendales *Het boec vander wraken* (twee versies, 1346-1351) aan

¹⁰ De Vries 1844-1848, dl. 1, vs. 18-20, p. 4

¹¹ De Vries 1844-1848, dl. 3, vs. 9-12, p. 7

bod in dit onderzoek. In *Het boec vander wraken* behandelt Boendale in drie delen het heden, verleden en de toekomst en stipt daarin tussendoor de naderende eindtijd aan. Boendale houdt de lezer/hoorder tal van voorbeelden van zondig gedrag voor. Deze voorbeelden ontleent hij zowel aan het heden als het verleden. Daarnaast toont Boendale de lezer/hoorder ook meteen dat God deze zondige acties niet apprecieert en men daarvoor al tijdens het aardse leven voor wordt gestraft. Toch dient men nog steeds op zijn hoede te zijn voor de dood en de eindtijd, die volgens Boendale reeds was begonnen, en een deugzaam leven te leiden om zo van de eeuwige hemelse vreugde te kunnen genieten. Boendale was duidelijk erg gebrand op het leiden van een deugzaam leven en het verwerven van zielenheil.

Het meest bekende verzamelhandschrift waarin de sproken zijn overgeleverd is het handschrift-Van Hulthem. Dit handschrift is ongeveer in de jaren 1405-1408 geschreven en de inhoud ervan kent een zeer grote verscheidenheid.¹² Er zijn 214 teksten in het handschrift opgenomen en de genres lopen sterk uiteen: fabels, liederen, boerden, kronieken, gebeden, enzovoort. – zowel rijm-, als prozateksten zijn vertegenwoordigd. Deze verscheidenheid van teksten en genres heeft in de loop der jaren veel vragen opgeroepen over de functie van het handschrift. Er is veel gespeculeerd over het doel waartoe het handschrift dient. Een hypothese die door sommigen wordt aangehouden is de zogenaamde ‘scriptoriumhypothese’. Deze hypothese luidt dat het handschrift-Van Hulthem heeft gediend als een stalenboek in een schrijfatelier.¹³ Klanten konden dan uit het voorbeeldboek een tekst kiezen waarna deze tegen betaling afgeschreven werd. Deze functie verklaart de verscheidenheid aan teksten: men heeft gewoonweg alles waar een klant naar zou kunnen vragen in één voorbeeldboek (handschrift) gevat.¹⁴ Daartegenover staan degenen die de scriptoriumhypothese verwerpen. H. Brinkman geeft in zijn ‘Het wonder van Molenbeek’¹⁵ aan dat het handschrift-Van Hulthem wellicht niet als stalenboek gediend heeft. Wanneer er wordt uitgegaan van het handschrift als een stalenboek, wordt er ook aangenomen dat de enorme tekstverzameling een tamelijk onpersoonlijk karakter heeft. Volgens Brinkman heeft het handschrift wel degelijk een paar duidelijke persoonlijke accenten en hierdoor is het aannemelijk dat het handschrift wellicht een particuliere verzameling is geweest. Daarnaast zeggen deze persoonlijke accenten ook veel over de plaats en omstandigheden waaronder deze tekstverzameling ontstaan is.¹⁶ J.W.

¹² Brinkman & Schenkel 1999, p. 47, 76

¹³ Brinkman & Schenkel 1999, p. 26-27

¹⁴ Brinkman & Schenkel 1999, p. 30

¹⁵ Brinkman 2000, p. 21-46

¹⁶ Brinkman 2000, p. 24

Klein gaf eerder op zijn beurt ook al aan geen aanhanger te zijn van de scriptoriumhypothese. In ‘(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies’¹⁷ geeft hij onder meer aan dat het handschrift voor groot publiek, dus voor de klanten, vrij onleesbaar is. De tekst is namelijk in cursiva geproduceerd. Het uitvoeren van de tekst in cursiva is onlogisch en verre van handig als het handschrift echt als stalenboek heeft gediend. “Het type handschrift dat bekend staat als ‘scriptorium-exemplaar’ bestond überhaupt niet, zodat het handschrift-Van Hulthem geen ‘scriptorium-exemplaar’ kan zijn”, aldus Klein.¹⁸ In dit onderzoek zal ik zelf geen duidelijke positie innemen betreffende een hypothese en dus zullen beide hypothesen in dit onderzoek meegenomen worden.

Dan het Leidse handschrift, waarvan de datering iets minder duidelijk vast te stellen is. Biemans schat de datering rond het midden van de 14^e eeuw; lettend op de datering van de *Dietsche doctrinael*, het ‘oudste’ werk dat zich in het handschrift bevindt, in ieder geval na 1345. Naast de *Dietsche doctrinael* bevinden zich in het handschrift excerpten ontleend aan Jacob van Maerlants *Spiegel historiael*, al dan niet gedeeltelijk de *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme* –beide eveneens van Maerlants hand– en Boendales *Jans teesteye*.¹⁹

Veel later gedateerd worden het Brusselse en Haagse handschrift: respectievelijk 1469 en rond circa 1480.²⁰ Het Brusselse handschrift, ook wel handschrift B, bevat 119 van de 120 overgeleverde sproken van Willem van Hildegarsberch, de *Cisio janus in duytschen*, vijftien catechetische opsommingen, de *Dietsche doctrinael*, het *Sinte Jans ewangelium* en drie gebeden in proza.²¹ Het Haagse handschrift, of handschrift H, bevat eveneens de sproken van Hildegarsberch. Er ontbreken echter enkele en het handschrift telt dan ook 117 sproken. Naast de sproken bevat handschrift H ook 118 rijmspreuken en Dirc Potters *Der minnen loep*.²² Zowel handschrift B, als handschrift H bevatten dus sproken van Hildegarsberch; een gegeven waar ik in hoofdstuk 4 op terug zal komen.

De hoofdvraag van dit onderzoek is of deze excerpten in de verzamelhandschriften op dezelfde manier functioneren als zij in hun oorspronkelijke context, dus in het werk van Boendale, doen. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal ik eerst bekijken wat er nu precies wordt gezegd in de tekst en hoe dit past in en bij de rest van de oorspronkelijke

¹⁷ Klein 1995, p. 1-30

¹⁸ Klein 1995, p. 24

¹⁹ Biemans 1997, dl. 1, p. 258; dl. 2 p. 431-432

²⁰ Meder 1991, p. 16

²¹ Meder 1991, p. 16

²² Meder 1991, p. 15

context. Bij het bestuderen van de oorspronkelijke context ga ik uit van de edities van F.A. Snellaert²³ en M. de Vries²⁴ en zal ik de spelling van de boektitels aanhouden zoals die in deze edities wordt weergegeven. Vervolgens zal ik bekijken hoe het excerpt in de nieuwe context, dus in het verzamelhandschrift, functioneert. Hierbij maak ik gebruik van de edities van H. Brinkman & J. Schenkel²⁵ en W. Bisschop & E. Verwijs.²⁶ Om de nieuwe context te bestuderen en enig verband tussen de te bestuderen tekst en de andere teksten in het handschrift te ontdekken, is het (deels) clusteren van de nieuwe context in de meeste gevallen een zeer gepaste en bruikbare methode. Deze methode brengt echter een probleem met zich mee: er zijn tal van criteria die kunnen gelden bij het vormen van een cluster. Van een eenduidig goed of fout criterium is immers geen sprake en dat maakt het identificeren van clusters vaak een lastige opgave. Nog steeds bestaat er enige discussie over dit methodisch probleem. Om enige verwarring en discussie in dit onderzoek te vermijden, zal ik bij het vormen van een cluster en het toeschrijven van teksten aan die clusters duidelijk aangeven welke criteria ik daarbij hanteer. Wat daarna zal volgen, is een vergelijking tussen de tekst in het oorspronkelijke werk en de tekst in het verzamelhandschrift. Het al dan niet vermelden van een (andere) titel of het weglaten en/of toevoegen van verzen, twee factoren die veel informatie verschaffen over de ontvangst, het gebruik en de verwerking van de tekst, zullen in deze vergelijking aan de orde komen. Het is van belang om op te merken dat ik mij bij het bestuderen van de titels er van bewust ben dat deze titels niet door Boendale zelf toegevoegd hoeven te zijn; titels kunnen door de eeuwen heen door verschillende kopiisten toegevoegd zijn. Echter, (het gebruik van) een titel verstrekt toch informatie over de tekst en de perceptie ervan en om die reden worden de titels van de bestuderen teksten in dit onderzoek nader bekeken. Tevens is het van belang om te vermelden dat ik alle te bestuderen excerpten zal voorzien van voor dit onderzoek door mijzelf aangedragen werktitels. Dit om enige verwarring tussen de andere (eventueel) toegevoegde en gebruikte titels te voorkomen.

Het verschil in woord- en spellingskeuze in de overleveringen zal ik buiten beschouwing laten. Bij globale beschouwing blijkt het veelal om minimale verschillen te gaan die mijns inziens niet genoeg of niet de juiste informatie verschaffen over de tekst in het kader van dit onderzoek.

Als laatste dient er, met het oog op het feit dat een spreekwoord een tekst is die werd

²³ Snellaert 1869

²⁴ De Vries 1844-1848

²⁵ Brinkman & Schenkel 1999

²⁶ Bisschop & Verwijs 1981

voorgedragen door sprekers, opgemerkt te worden dat ik mij alleen zal richten op de tastbare bronnen en overleveringen. Over zaken die komen kijken bij het voordragen van teksten, zoals geïntendeerde hoorders en dergelijke, zal ik in dit onderzoek niet speculeren en zal ik dus ongemoeid laten.

1 Aan de mens

Onder R41 treffen we in het repertorium van Hogenelst de sproke met de Van Hulthem-titel *Ene edel exsempel ghemaect op den mensche*.²⁷ Deze tekst vindt zijn oorsprong in *Jans teesteye*, waarna Boendale dit tekstgedeelte ook heeft opgenomen in *Het boec vander wraken*. Daarnaast is *Het exempel* overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15.589-623, nr. 14, f. 26ra-27rb) en een Leids handschrift (UB, Ltk. 1527, 16). Het laatstgenoemde handschrift zal hier verder buiten beschouwing gelaten worden, omdat *Het exempel* in dit handschrift onvolledig is overgeleverd: slechts 98 van de oorspronkelijke 218 verzen zijn bewaard gebleven (vs. 15-64 en 66-114).²⁸ Er dient tevens opgemerkt te worden dat aan de passage zoals die voorkomt in *Het boec vander wraken*, kapittel 70 van de zesde versie van *Brabantsche yeesten* ten grondslag ligt.²⁹ Door in te gaan op de zesde versie van *Brabantsche yeesten* zou ik echter te ver afwijken van mijn onderwerp en daarom wordt deze zesde versie buiten beschouwing gelaten in dit onderzoek.

1.1 Jans teesteye

Jans teesteye telt in totaal 43 kapittels waarvan *Het exempel* het hele laatste kapittel beslaat. Dit laatste kapittel draagt de titel *Wat die mensche es, ende vander bitterheyt der hellen, ende vander zuetecheyt des hemelrijcs* en telt in totaal 218 verzen.³⁰ De tekst kan gezien worden als een waarschuwing voor de mens die zich te veel bezig houdt met wereldse zaken en (hierdoor) zonden begaat. De mensen zouden zich beter moeten realiseren hoe zij ter wereld zijn gekomen en hoe zwak het lichaam is. Het lichaam is namelijk naakt en smerig en zal hoe dan ook gaan rotten; wormen zullen zich eraan te goed doen. Men moet meer aandacht besteden aan de ziel, want deze is zoveel hoger verheven boven het lichaam. Ook dient men te beseffen dat de dood elk moment voor de deur kan staan. Zij die wereldse zaken voorop stellen en zich niet bezig houden met het verwerven van hun zielenheil, zullen in de hel terecht komen wanneer de dood zijn intrede doet. Er zijn twee opties waar men, nu het nog kan, tussen moet kiezen: de hemel of de hel. Boendale draagt op te bidden dat God ieders fouten vergeeft; op deze manier wordt er voor de eeuwige vreugde, en daarmee dus voor de hemel, gekozen.

Met het oog op de inhoud van de voorgaande kapittels is *Het exempel* goed op zijn

²⁷ In het vervolg aangeduid met de werktitel *Het exempel*.

²⁸ Hogenelst 1997, dl 2, p. 42

²⁹ Van Anrooij 1995, p. 44

³⁰ Snellaert 1869, kap. 43, vs. 3884-4101, p. 268-275

plaats als laatste kapittel. In de voorgaande kapitfels lezen we namelijk meerdere keren hoe het zielenheil wordt besproken. Zo geeft Jan in kapittel 13 aan dat het stadsbestuur niet op de juiste manier de stad bestuurt. Men is voornamelijk bezig met het verrijken van zichzelf en dat is een gevaar voor het zielenheil.³¹ Een andere vermelding treffen wij in kapittel 25 waar Wouter, na het opsommen van verscheidene rangen en standen uit samenleving, aan Jan het volgende vraagt: ‘Ian / welc van allen desen / Dunct u dbeste leven wesen / Gode met te dienen ghewarechlike / Ende om te comene te hemelrike?’.³² Of kort door de bocht: hoe verwerf je je zielenheil? Verderop, in kapittel 28, geeft Jan, nadat Wouter nogmaals heeft gevraagd hoe men zijn leven moet leiden om eeuwige vreugde te verkrijgen, aan dat men zijn zielenheil, de hemelse vreugde, kan verwerven door zich te houden aan de tien geboden.³³ Jan geeft in de voorgaande kapitfels af op de landsheren, stadsbesturen en geestelijken uit zijn tijd.³⁴ Hij bekritiseert hen, omdat zij zich niet op de juiste weg bevinden. Hebzucht is de grote zonde die hen bederft. En laat hebzucht nu net een van de ergste hoofdzonden zijn.³⁵ Er kan geconcludeerd worden dat Jan vindt dat de landsheren, stadsbesturen en geestelijken allerminst aan hun zielenheil denken. Hoewel Jan positief staat tegenover de huidige tijd waarin hij zich bevindt, en vindt dat er zeker enige vooruitgang is geboekt ten opzichte van het verleden, is er volgens hem dus nog wel enige verdorvenheid te bespeuren in zijn tijd. Belangrijk is in ieder geval dat men, of je nu een leek of een geestelijke bent, niet moet vergeten dat het bestaan op aarde vergankelijk is en dat men dus deugdzaam dient te leven om zo de eeuwige vreugde voor de ziel te verwerven. *Het exempel* als laatste nadruk hierop, een laatste waarschuwing, is dus een gepaste afsluiting van *Jans teesteye*.

1.2 *Het boec vander wraken*

Het boec vander wraken bestaat uit 3 boeken: boek I dat 22 kapitfels bevat, boek II dat 14 kapitfels omvat en boek III dat 17 kapitfels telt. Er wordt verondersteld dat het derde boek niet in één geheel geproduceerd is: Boendale zou eerst kapittel 1 tot en met 12 geschreven hebben en daar later kapittel 13 tot en met 17 aan hebben toegevoegd. Feitelijk behoren die laatste kapitfels dus tot een tweede versie van *Het boec vander wraken*.³⁶ In die zogenaamde tweede

³¹ Snellaert 1869, kap. 13, vs. 1161-1171, p. 176

³² Snellaert 1869, kap. 25, vs. 2176-2179, p. 210

³³ Snellaert 1869, kap. 28, vs. 2398-2414, p. 218

³⁴ Snellaert 1869, zie bijvoorbeeld: kap. 9, vs. 690-707, p. 160-161; kap. 11, vs. 852-945, p. 166-169 en kap. 36, vs. 3150-3245, p. 243-246

³⁵ Snellaert 1869, kap. 30, vs. 2588-2591, p. 224

³⁶ Van Anrooij 1995, p. 40

versie van *Het boec vander wraken* treffen we *Het exempel* aan: kapittel 17, *Van enen stride die in Zeeland gheviel, ende wat die mensche es ende wat hi werden sal* getiteld, wordt afgesloten met deze 218 verzen.³⁷ Wat daaraan voorafgaat, en ook meteen het begin is van kapittel 17, is het verhaal over de keizerin Margaretha van Beieren. Nadat zij haar zoon, de hertog van Beieren, aan de macht had geholpen in Zeeland en Holland, veroorzaakte zij verdeeldheid in de landen en wilde zij haar zoon schade toebrengen. Moeder en zoon begonnen een strijd waarbij de zoon zijn moeder niet spaarde: hij versloeg haar. Margaretha vluchtte vervolgens Zierikzee binnen, maar daar werd zij verjaagd. Dit was Gods straf voor Margaretha's kwade actie jegens haar zoon.

Het exempel is het slot van het kapittel en functioneert ook goed als zodanig. Margaretha gaf zich over aan het kwade, de zonde. Ze dacht waarschijnlijk allerminst aan haar zielenheil toen ze haar zoon aanviel en hiermee heeft ze voor Gods wraak gekozen. Maar men zou dat liever wel moeten doen, aan de ziel denken, voordat het te laat is en het lichaam (het wereldse) de boventoon voert in woorden en daden. *Het exempel* kan echter ook als een goed algemeen slot voor het gehele *Het boec vander wraken* gezien worden. Nadat Boendale de lezer/hoorder allerhande voorbeelden van zondig gedrag uit de geschiedenis heeft voorgeschoteld, komt hij in de afsluitende verzen met een laatste les: sta stil bij hoe bedorven je lichaam en de menselijke natuur eigenlijk is en geef je niet over aan wereldse zaken die toch zullen vergaan en je naar de hel leiden. Leid echter een deugdzaam leven, denk aan je zielenheil nu het nog kan en kom zo in de hemel terecht als het zover is.

1.3 Het handschrift-Van Hulthem

In het handschrift-Van Hulthem bevindt *Het exempel* zich op f. 26ra-27rb en is tekst 14 van de 214 oorspronkelijk genummerde teksten. De tekst draagt hier de titel *Ene edel exsempel ghemaect op den mensche* en telt 218 verzen. Het handschrift-Van Hulthem is, zoals eerder vermeld in de inleiding, een bonte verzameling teksten waar *Het exempel* slechts een klein deeltje van uitmaakt. Er kan zonder twijfel geconcludeerd worden dat *Het exempel* zich nu in

³⁷ Snellaert 1869, kap. 17, vs. 2273-2490, p. 478-487. Ik wijk hier af van Snellaert en volg hier de indeling van *Het boec vander wraken* zoals Van Anrooij die geeft in zijn vertaling (Van Anrooij 1994). In deze vertaling eindigt kapittel 17 met *Het exempel* en worden de laatste, overige verzen (vs. 2491-2520) van het kapittel aangeduid als een nieuw, apart stuk, namelijk de epiloog. Het aannemen van deze laatste verzen als de epiloog van *Het boec vander wraken* lijkt mij gerechtvaardigd, gezien de geheel andere wending en strekking van de verzen.

een geheel andere context met een geheel ander doel bevindt. *Jans teesteye*, waar wij Jans positieve tijdsbeeld meekrijgen, zij het met een paar sneren naar het gedrag van enkele maatschappelijke groepen, en *Het boec vander wraken*, waar men op de hoogte wordt gesteld van zondig gedrag uit het heden en verleden, Gods straf voor dit gedrag en de naderende eindtijd: het is geheel andere kost dan het handschrift-Van Hulthem waar het lijkt alsof de teksten er willekeurig in zijn geplaatst. In het handschrift-Van Hulthem, als een groot geheel bekeken, valt de (slot)boodschap van *Het exempel* zoals Boendale die eigenlijk bedoeld had dus totaal weg. *Het exempel* heeft nu meer weg van een tekst die ‘slechts’ een goede raad meedeelt. Wanneer we het handschrift-Van Hulthem in clusters verdelen, is het opvallend dat het excerpt nu iets beter op zijn plaats zit. Er kan namelijk een cluster gevormd worden met de vier teksten die na *Het exempel* volgen. Het gaat hier om de volgende teksten: 15 *Ene bedinghe van onsen here*, 16 *Ene bedinghe van onsen here*, 17 *Ene beuelinghe* en 18 *O intemorata in dietsche*. Het zijn alle teksten die een religieus karakter hebben: het zijn namelijk allemaal gebeden. In tekst 15 wordt er gebeden tot de Heer: de biddende persoon vraagt Hem zijn zonden te vergeven. Wij lezen in het gebed het volgende:

‘Ende vergheeft mi mine sonden / Daer ic mede ben ghebonden /
 Dwaet ende suuert mi oec mede / Van minen vleesche onsuerhede /
 Want ic kinne mi beladen / Met groten sonderliken daden /
 Die ic jeghen v hebbe mesdaen / Laet mi selke ghenade ontfaen /
 Dat ic come in dijn behout / Daer di ordeel gheuen sout /
 Ende laet u ghedincken niet / Dat mi in kintscheit es ghesciet /
 Want die schrifturen ons orconden / Dat ic wert ontfaen in sonden /
 Vten propheten ic oec nam / Dat ic vulec ter werelt quam’³⁸

Deze passage toont niet alleen hoe iemand tot God bidt, maar ook hoe deze persoon voor de hemel kiest door God om vergiffenis te vragen. Ook heeft de biddende persoon vernomen hoe de mens op de wereld is gekomen. Het besef dat de mens van nature zwak is, is in dit gebed aanwezig. Het is precies wat Boendale meegeeft in zijn slotfragment in *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken*. Tekst 15, met name het zojuist geciteerde fragment, sluit dus perfect aan op *Het exempel*. De twee teksten worden door elkaar versterkt. De andere gebeden bevatten weliswaar niet zo’n mooi aansluitende passage als tekst 15, maar dat doet het cluster verder

³⁸ Brinkman & Schenkel 1999, bnd. 1, vs. 7-22, p. 233

niet teniet. Los van dit cluster kunnen tekst 14 en 15 samen ook gezien worden als een zogenaamde ‘dyad’. Westphal omschrijft deze term als volgt: ‘Dyads are the pointed juxtaposition of two couplet texts in what appears to be the textual equivalent of the couplet rhyme.’³⁹ Het is dus goed mogelijk dat juist tekst 14 en 15 naast elkaar zijn geplaatst door hun goed bij elkaar passende inhoud. Waar in tekst 14 wordt gevraagd naar enig besef over de zwakheid van de mens en wordt opgedragen te bidden tot God, wordt deze vraag in tekst 15 beantwoord: iemand die aangeeft zich bewust te zijn van deze zwakheid bidt tot God voor vergiffenis, toegang tot de eeuwige vreugde.

Met de teksten die aan *Het exempel* vooraf gaan kan geen cluster gevormd worden. De teksten 6 *Item hier beghinnen de VII psalme in dietsche*, 7 *Ene bedinghe van onser vrouwen*, 8 *Ene edel exsempele*, 9 *Ene exsempele noch*, 10 *Onse sonden* en 12 *Ene bedinghe van onser vrouwen* zijn alle religieus van aard en zouden zeer goed in een cluster passen met *Het exempel*. Tekst 11 *Van minnen* en 13 *Den hoet van minnen* vallen echter uit de toon. In *Van minnen* krijgen wij het verdriet van iemand mee. Degene die aan het woord is in het gedicht, kan zijn geliefde niet zien en dit zorgt voor veel hartenleed. In *Den hoet van minnen* lezen wij wederom over de liefde, maar dan in een andere en in een meer vrolijke vorm. Er wordt in deze tekst namelijk verteld over een bloemenkrans waarin de bloemen der liefde verwerkt zijn. Wanneer een vrouw deze krans draagt, zal zij geroemd worden en alleen zij die oprecht lief hebben, mogen en kunnen deze krans dragen. Het moge duidelijk zijn dat tekst 11 en 13 gezien hun inhoud niet in het religieuze cluster passen.

1.4 Verzen en titels

Het exempel telt zowel in *Jans teesteye* als in *Het boec vander wraken* en het handschrift-Van Hulthem 218 verzen. Wel zit er enige verschillen in de teksten; zo zijn er verzen die wel in de ene tekstversie(s) voorkomen, maar niet in de andere. Een voorbeeld hiervan is vers 171 in de Van Hulthem-versie: ‘Ende menich duuels anschijn’. Dit vers ontbreekt volledig in *Het exempel* zoals die in *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken* staat. Echter de *Jans teesteye*- en *Het boec vander wraken*-versie van *Het exempel* kennen weer verzen die ontbreken in de Van Hulthem-versie kent en hierdoor blijft het aantal verzen in alle versies van *Het exempel* gelijk. De strekking van de verschillende tekstversies blijft echter door het al dan niet ontbreken van de verschillende verzen hetzelfde en daarom zal ik verdere bespreking hiervan in dit geval buiten beschouwing laten.

³⁹ Westphal 1999, p. 79

De tekst kent twee titels: in *Jans teesteye* treffen we de tekst met de titel *Wat die mensche es, ende vander bitterheyt der hellen, ende vander zuetecheyt des hemelrijcs* en in het handschrift-Van Hulthem wordt de tekst voorgedaan door *Ene edel exsempel ghemaect op den mensche*. In *Het boec vander wraken* kent de tekst geen zelfstandige titel, iets dat niet opmerkelijk is aangezien de tekst hier slechts een fragment is van een groter geheel. Echter de kapitteltitel geeft wel wat de lezer/hoorder kan verwachten: het kapittel zal bestaan uit twee ‘delen’, waarvan het ene gedeelte verhaalt over een strijd die in Zeeland plaats heeft gevonden en het andere gedeelte gaat over wat de mens is en wat hij worden zal. Dat de tekst in het handschrift-Van Hulthem is voorzien van een titel is ook niet opmerkelijk. De tekst is uit zijn context gehaald en tot een op zichzelf staande tekst verheven. Het toevoegen van een titel draagt niet alleen bij aan deze verzelfstandiging, maar hierdoor kan er ook sneller begrepen worden waar de tekst over gaat of wat voor soort tekst er zal volgen. Dit is vooral met het oog op de omvangrijke inhoud van het handschrift en wanneer we er vanuit gaan dat het handschrift mogelijk als stalenboek gediend heeft, zeer gewenst te noemen. Wanneer we kijken naar de informatie die de titels verschaffen, kan er gesteld worden dat beide zelfstandige titels andere informatie over de daarop volgende tekst geven. De *Jans teesteye*-titel geeft specifiek aan dat de tekst zal gaan over wat de mens is, de hel en de hemel, maar de titel geeft niet aan of dit op bijvoorbeeld een verhalende of betogende manier zal gaan. Dit is wel meer af te leiden uit de Van Hulthem-titel: het woord ‘exsempel’ geeft de toon van de tekst weer. De lezer weet nu dat er een tekst zal volgen waaruit een les, al dan niet voorzien van een voorbeeldverhaal, getrokken dient te worden. Zulke teksten zijn veelal betogend van aard. Echter, de specifieke onderwerpsbenoeming zoals die in de *Jans teesteye*-titel te lezen is, is in de Van Hulthem-titel dan weer de ontbrekende factor. De titel geeft net als de *Jans teesteye*-titel enige informatie prijs over het onderwerp van de tekst, al is dat wel in mindere mate.

Wanneer we puur afgaan op de titel, past *Het exempel* niet bij de omringende titels in de nieuwe context. Deze omringende titels geven immers veelal al dat de lezer/hoorder te maken gaat hebben met een gebed⁴⁰ of een ander religieuze tekst⁴¹ in ieder geval met een totaal ander soort tekst dan een ‘exsempel’. Ook tekst 8 en 9, die beide ook het woord ‘exsempel’ in hun titel dragen, vallen hierdoor uit de toon. De inhoud van deze

⁴⁰ Expliciet weergegeven met het woord ‘bedinghe’ in de titels van tekst 7, 12, 15 en 16 – gegeven op pagina 14-15.

⁴¹ Zie de titels van tekst 6, 10, 17 en 18 – gegeven op pagina 14-15.

‘exemplteksten’ past (deels), zoals al aangegeven in de vorige paragraaf, echter wel bij de omringende teksten.

2 Aan de regerende heer

Onder R75 wordt door Hogenelst *Dese poente moet een here hebben die sijn lant regeren sal ende daer na werken vroech ende spade ochte hi verliest gods ghenade* vermeld. Het is de Van Hulthem-titel van een tekst⁴² die zijn oorsprong vindt in *Der leken spieghel* en daarnaast is overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15.589-623, nr. 92, f. 76ra-77rb).

2.1 *Der leken spieghel*

Zeven punten komt in *Der leken spieghel* voor in het 27 kapittels tellende boek III onder het *Van seven poenten die heren hebben selen* getitelde kapittel 12. De tekst telt 204 verzen en beslaat hiermee het gehele kapittel.⁴³ In *Zeven punten* wordt uiteen gezet over welke eigenschappen een heer moet beschikken om een volmaakte landsheer te kunnen zijn. Een heerser zijn, is namelijk niet zomaar iets. Een landsheer dient een zevental eigenschappen te hebben, namelijk: (1) respect en eerbied hebben voor de kerk, (2) rechtvaardig zijn, (3) wijs en vooruitziend zijn, (4) hoofs en vriendelijk zijn, (5) dapper zijn, (6) mild zijn en (7) hard en fel zijn tegen de kwaden. Je bent geen volmaakte heer wanneer het je aan een van deze eigenschappen ontbreekt.

Net als de overige kapittels van boek III verschaft deze tekst, heel kapittel 12, een advies, een wijsheid, en verschilt in dat opzicht dus niet van de rest: het is een tekst die niet uit de toon valt in zijn context. Hoe dient een goede landsheer te zijn? Het is te vinden in boek III tussen de andere adviezen, wijsheden en regels. Deze lopen uiteen van ‘hoe God te dienen’ (kap. 1) tot ‘hoe jezelf lief te hebben’ (kap. 20). Wel is *Zeven punten* voornamelijk gericht op een bepaalde groep lezers/hoorders, namelijk zij die het land regeren. De regels en boodschap die volgen uit de tekst zijn dus niet op iedereen van toepassing.

2.2 Het handschrift-Van Hulthem

Zeven punten is tekst 92 in het handschrift-Van Hulthem en bevindt zich op f. 76ra-77rb. *Dese poente moet een here hebben die sijn lant regeren sal ende daer na werken vroech ende spade ochte hi verliest gods ghenade* is de titel die wordt opgevoerd in het handschrift, waarna de 205 verzen tellende tekst volgt.

Wanneer de contexten met elkaar vergeleken worden, dus boek III van *Der leken*

⁴² In het vervolg aangeduid met de werktitel *Zeven punten*.

⁴³ De Vries 1844-1848, dl. 3, B3, kap. 12, vs. 1-204, p. 135-142

spieghele met het handschrift-Van Hulthem, kan een verschil in het doel van beide werken opgemerkt worden. Waar het in boek III voornamelijk om het verstrekken van normen en waarden gaat, is dit in eerste instantie niet het geval in het handschrift-Van Hulthem als we de tekstverzameling als een groot geheel bezien en de scriptoriumhypothese aannemen. Wanneer we nu slechts naar het doel van *Zeven punten* zelf kijken en de inhoud van het handschrift-Van Hulthem ook niet meer als een groot geheel bezien, maar wederom in clusters verdelen, kan vastgesteld worden dat *Zeven punten* op dit niveau goed tot zijn recht komt. In *Zeven punten* wordt expliciet een volgregeel/advies verstrekt. Dit is ook het geval in de zes teksten die in het handschrift-Van Hulthem na *Zeven punten* volgen: 93 *Vanden goeden hope*, 94 *Dits een exempel vrayen betekent bi III papengayen*, 95 *Vanden minnere*, 96 *Drie poente die de vrouwe haren sone leerde*, 97 *Vander vledermws een bispel* en 98 *Dit sijn twee poenten daer ere ane leghet*. Hoewel niet alle teksten dezelfde opbouw kennen, verstrekken zij wel alle expliciet een wijsheid, advies of volgregeel. Zo is bijvoorbeeld *Dits een exempel vrayen betekent bi III papengayen* een vertelling over een man die drie papegaaien had die hun mond niet konden houden. De vertelling wordt uiteindelijk expliciet afgesloten met een algemeen advies, zo lezen wij in vers 77-82: ‘Horen swighen ende siende blint / Dats nv die werelt mint / Ende die leuen wilt met ghemake / Hore ende sie ende huede sine sprake’.⁴⁴ Horen, zwijgen en ziende blind zijn, is wat men waardeert en let vooral ook op je woorden. *Zeven punten* kan dus in een cluster gedeeld worden met de zes eerder genoemde teksten, omdat zij alle expliciet een wijsheid, advies of volgregeel verstrekken.

Wanneer we kijken naar enkele teksten die aan *Zeven punten* voorafgaan, kan vastgesteld worden dat er ook dan sprake is van een cluster, echter niet van een cluster waartoe *Zeven punten* gerekend kan worden. Een cluster dat zich direct voor *Zeven punten* bevindt, is de cluster bestaande uit de teksten 89 *Twee conincghen deen leuende ende dander was doot*, 90 *Hoe die duuel enen moenc bedroch* en 91 *Hoe hi te gode weder keerde*. Tekst 89 is een legende en tekst 90 vormt een geheel met tekst 91. Tekst 90 verhaalt over een monnik die wordt bedrogen door de duivel en daarna alleen nog maar zonden begaat, tekst 91 vertelt hoe de monnik zijn zondigheid inzag en deze probeerde af te wassen. Tijdens dit proces wordt hij lastig gevallen door duivels, maar de monnik weet deze te overwinnen. In deze teksten lijkt het niet zozeer om adviezen of wijsheden te gaan, maar meer om de vertelling zelf en daarom kunnen deze drie teksten bij elkaar geschaard worden in een cluster.

⁴⁴ Brinkman & Schenkel 1999, bnd. 1, p. 455

2.3 Verzen en titels

In *Der leken spieghel* telt *Zeven punten* 204 verzen, in het handschrift-Van Hulthem 205 verzen. Dit verschil is te verklaren door het ontbreken van een vers in de Van Hulthem-tekst die wel in de *Der leken spieghel*-tekst aanwezig is, maar het tegelijk toegevoegd hebben van twee nieuwe slotverzen aan de Van Hulthem-tekst. Waar wij in *Der leken spieghel* in vers 108 ‘Alst emmer alsoe sijn moet’⁴⁵ lezen, ontbreekt dit vers in de Van Hulthem-tekst. Vers 108 is in het handschrift-Van Hulthem wat vers 109 in *Der leken spieghel* is. Wel zijn er in het handschrift-Van Hulthem twee nieuwe slotverzen toegevoegd en zo komt de teller van *Zeven punten* in dit handschrift op 205 verzen te staan. In *Der leken spieghel* wordt de tekst afgesloten met de verzen ‘Ende soe wie datter een laect, / En es niet landshere volmaect’.⁴⁶ De Van Hulthem-tekst sluit echter af met ‘Ende hi sal oec ewelike bedroghen bliuen / God hulpe ons allen tenen goede liue’.⁴⁷ Vervolgens lezen wij nog een ‘Amen’ en het aantal verzen van de tekst. Deze afsluiting past goed bij de tekst als we het doel waarvoor het handschrift-Van Hulthem mogelijk gediend heeft in het achterhoofd houden. Er wordt in het een na laatste vers nog aangegeven dat hij die een van de zeven punten mist ook voor altijd bedrogen blijft. Daarna volgt er een algemene vraag aan God en een amen. *Zeven punten* heeft hier een einde dat meer past bij de rest van de nieuwe context: verschillende teksten die al dan niet tot zelfstandige teksten verheven zijn. *Zeven punten* kent dus een meer algemenere afronding dan in *Der leken spieghel*, waar de tekst wordt beëindigd met de boodschap dat iemand geen volmaakt heer is wanneer het hem aan een van de zeven punten ontbreekt. Een afronding die voor een tekst in die context juist weer passend is.

De tekst kent twee verschillende titels. Zoals al eerder vermeld, draagt de tekst in *Der leken spieghel* de titel *Van seven poenten die heren hebben selen*, maar in het handschrift-Van Hulthem *Dese poente moet ene here hebben die sijn lant regeren sal ende daer na werken vroech ende spade ochte hi verliest gods ghenade*. Er zit een aanzienlijk verschil in de hoeveelheid informatie die de titels over de tekst verschaffen. De Van Hulthem-titel is aanmerkelijk langer en uitgebreider en verschaft de lezer/hoorder veel meer informatie over de tekst dan de *Der leken spieghel*-titel. Waar men in de Van Hulthem-titel kan aflezen dat er punten, regels, zullen volgen waaraan een heerser moet voldoen, omdat het hem anders vroeg of laat aan Gods genade zal ontbreken, kan men na het lezen van de *Der leken spieghel*-titel

⁴⁵ De Vries 1844-1848, dl. 3, p. 139

⁴⁶ De Vries 1844-1848, dl. 3, p. 142

⁴⁷ Brinkman & Schenkel 1999, bnd. 1, p. 447

slechts concluderen dat er zeven volgregels voor heersers zullen komen. Beide titels geven aan dat er regels zullen volgen, maar de dreiging die de Van Hulthem-titel uitdraagt voor de heerser wanneer deze niet voldoet aan de punten, blijft in de *Der leken spieghel*-titel uit. Dit verschil in titelgebruik kan verklaard worden door de mogelijke stalenboek-functie van het handschrift-Van Hulthem en de mindere noodzaak van het gebruik van een uitgebreide titel in *Der leken spieghel*. De titel in dit werk verschaft weliswaar minder informatie, maar de lezer/hoorder weet wel genoeg om vast te stellen wat er komen gaat: regels. Dit is voldoende voor boek III; het gehele boek heeft namelijk één en hetzelfde doel: het verstrekken van normen en waarden. Van verzelfstandiging door toevoeging van een titel is, zoals bij *Het exempel* wel het geval is in het handschrift-Van Hulthem, bij *Zeven punten* overigens geen sprake. De tekst is in *Der leken spieghel* immers ook een op zichzelf staande tekst: het vormt zelfs een heel kapittel.

3 Aan de ongeduldige

Van enre nonnen verduldechede is de Van Hulthem-titel waarmee sproke R123 wordt aangeduid in het repertorium.⁴⁸ Oorspronkelijk is de *De non* afkomstig uit *Der leken spieghel* alwaar de tekst slechts een klein deel uit maakt van een groot kapittel. In het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15.589-623, nr. 176, f. 181va-182ra) treffen wij de enige ons bekende overlevering van *De non*.

3.1 *Der leken spieghel*

De tekst van *De non* telt in *Der leken spieghel* 40 verzen en komt zonder zelfstandige titel in het derde boek voor, en wel onder kapittel 3 die de titel *Hoe hem die mensche houden sal onder die liede, ende alrehande wijshede* draagt. Ongeveer halverwege het 1246 verzen tellende kapittel, treffen we *De non* (vs. 529-568)⁴⁹ die begint met de mededeling dat men moet bedenken dat men het aan zichzelf te danken heeft wanneer er tegenspoed wordt ervaren. Men dient lijdzaam de schuld op zich te nemen en ten alle tijden tot God te blijven bidden: als jij aan Hem denkt, denkt Hij aan jou. Gods lot geduldig ondergaan is de boodschap. Na deze wijsheden en adviezen volgt er een vertelling over een non. Deze non leidde een vroom leven en vroeg vaak aan God wat haar loon voor dat vrome leven zou zijn. Een stem uit de hemel antwoordde daar op een keer op dat ze naar de hel zou gaan. De non schikte zich in dit lot –het was immers Gods wil– en ze diende God weer net zoals tevoren. Na enige tijd klonk opnieuw een stem uit de hemel, maar ditmaal werd er een ander bericht verkondigd aan de non: door het geduldig verdragen van haar lot zou God haar naar de hemel laten gaan. Vervolgens wordt de les die uit dit verhaal getrokken dient te worden en voor aanvang van het verhaal ook al mede werd gedeeld, nogmaals herhaald: men dient geduld te hebben en het leed ook geduldig te verdragen. God vergeet niemand en doet niets zonder reden. Wat God ook voor je in petto heeft, onderga het lijdzaam.

Kapittel 3 is een opsomming van allerhande adviezen en wijsheden die met name betrekking hebben op het gewenste gedrag van mensen in gezelschap. Er wordt onder meer vermeld hoe men zich dient te gedragen in een gesprek (elkaar uit laten praten, vriendelijk spreken, niet in de rede vallen, etc.), maar bijvoorbeeld ook dat men tijd niet dient te verdoen met gokken. Deze adviezen en wijsheden worden in enkele gevallen voorzien van een illustrerende vertelling. Dit is ook het geval bij *De non*. Van de adviezen en wijsheden in

⁴⁸ In het vervolg aangeduid met de werktitel *De non*.

⁴⁹ De Vries 1844-1848, dl. 3, B3, kap.3, vs. 529-568, p. 53-54

kapittel 3 die worden geïllustreerd met een vertelling is *De non* de tweede vertelling. De tekst vangt aan met het advies, waarna de vertelling volgt. Bij wijze van afsluiting wordt vervolgens de wijsheid die uit het verhaal moet blijken nogmaals kort weergegeven.

In verhouding tot de rest van kapittel 3 is *De non* niets anders dan een van de vele adviezen die Boendale meegeeft in het kapittel. Een verschil met de andere adviezen en wijsheden in dit kapittel is de illustrerende vertelling, maar ook dit is, zoals eerder aangegeven, niet ongewoon in dit kapittel: er zijn nog vijf andere adviezen die worden voorzien van een vertelling.⁵⁰ Daarnaast is ook in de rest van boek III het voorkomen van een illustrerende vertelling niet opmerkelijk. Zo treffen we ook in kapittel 4 enkele voorbeeldvertellingen aan⁵¹ en is kapittel 26 een vertelling waaruit de lezer/hoorder zelf de conclusie dient te trekken, zo blijkt uit de laatste twee verzen: ‘Nu sie elc, lude ende stille, / Met wien hijs vallen wille.’⁵² Als advies zijnde, net als de rest, past *De non* dus goed in boek III. Daarnaast is de plaatsing onder kapittel 3 ook een geschikte keuze. De nadruk ligt onder andere, zoals de titel van het kapittel ook al aangeeft, op het verstrekken van allerhande adviezen en wijsheden en het advies dat in *De non* wordt gegeven is in dit kapittel dus niet misplaatst. Dit staat in contrast met sommige andere kapitels waar het bijvoorbeeld alleen over de liefde (kap. 19) of het al dan niet zondigen wanneer men lekker eet (kap. 24) gaat.

3.2 Het handschrift-Van Hulthem

In het handschrift-Van Hulthem vinden we *De non* op f. 181va-182ra. De tekst telt hier 48 verzen, draagt nummer 176 en heeft hier de al eerder genoemde titel *Van enre nonnen verduldechede*. Net als *Zeven punten* maakt *De non* ook deel uit van boek III. Ook hier is weer sprake van de botsing tussen de doelen van de beide werken waar de teksten in terug te vinden zijn: het verstrekken van normen en waarden voor het leiden van een deugdzaam leven als hoofddoel van boek III en het handschrift-Van Hulthem dat mogelijk heeft gediend als een stalenboek. Echter, het handschrift in geclusterde vorm bekijken, verandert de zaak voor *De non*, nu los gezien van de oude context. Er is hier wederom sprake van een ‘dyad’ en wel met de tekst die aan *De non* vooraf gaat. Tekst 175 *Ene mierakele van onser vrouwen* kent ook een religieus karakter, is eveneens verhalend van aard en heeft ook een vrouw in de hoofdrol.

⁵⁰ 1: B3, kap. 3, vs. 329-382, p. 44-47; 2: B3, kap. 3, vs. 529-568, p. 53-54 (*De non*); 3: B3, kap. 3, vs. 585-670, p. 55-58; 4: B3, kap. 3, vs. 707-860, p. 60-66; 5: B3, kap. 3, vs. 877-928, p. 67-68 en 6: B3, kap. 3, 1025-1102, p. 72-75

⁵¹ Bijvoorbeeld B3, kap. 4, vs. 181-280, p. 88-92 en B3, kap. 4, vs. 337-382, p. 95-97

⁵² De Vries 1844-1848, dl. 3, B3, kap. 26, vs. 207-208

Dat hier echt sprake is van een ‘dyad’ kan ook geconcludeerd worden wanneer we naar de tekst die vooraf gaat aan *Ene mierakele van onser vrouwen* kijken. Deze tekst (nr. 174 *Een lijdekijn vanden hoede*) is namelijk een zangspel tussen een verliefd stel en toont op geen wijze overeenkomsten met tekst 175 en 176. Ook de tekst die na *De non* volgt is van geheel andere aard en bevestigt hiermee de ‘dyad’: in tekst 177 (*Van wel connen te helene*) wordt namelijk geadviseerd te zwijgen, want zwijgen brengt goede zaken met zich mee.⁵³

3.3. Verzen en titels

Wat het aantal verzen van beide *De non*-versies betreft, kan er een verschil van 8 verzen opgemerkt worden. We hebben hier te maken met toegevoegde verzen: van de 48 Van Hulthem-verzen komen er oorspronkelijk 40 verzen in *Der leken spieghel* voor. Het handschrift-Van Hulthem wijkt af na vers 14 (vers 542 in *Der leken spieghel*), hier worden er namelijk vier verzen toegevoegd die *De non* in *Der leken spieghel* niet kent: ‘Alsoe ic v hier sal toghen / Ende ghi moghet sien met uwen oghen / Van eenre nonnen hier te voren / Nv swijjt soe moghdi hoeren’ (vs. 15-18).⁵⁴ Hierna lopen beide teksten weer gelijk, maar tegen het einde is er weer sprake van een verschil. In *Der leken spieghel* wordt er afgesloten met ‘Niet zonder sake en doet’ (vs. 568)⁵⁵, maar in het handschrift-Van Hulthem volgen er na dit vers (vs. 44) nog vier laatste verzen: ‘Bidden wi hem oetmoedelike / Omme hier te leuene verduldechlike / Dat wi daer jnne werden vonden / Dies moet hi ons seluen onnen’ (vs. 45-48).⁵⁶ In totaal worden er in het handschrift-Van Hulthem dus acht verzen aan *De non* toegevoegd. Het toevoegen van deze verzen heeft een duidelijke functie. Waar *De non* in *Der leken spieghel* maar een klein fragment van een langer kapittel is, is het in het handschrift-Van Hulthem een op zichzelf staande tekst. Het is dus nodig om de tekst beter door te laten lopen en goed af te ronden. Door toevoeging van de eerste vier verzen aan *De non* wordt er meer samenhang gecreëerd. De lezer/hoorder wordt duidelijk dat er een voorbeeldvertelling zal volgen over een non; de lezer/hoorder wordt erop voorbereid en dient te zwijgen. Deze introductie ontbreekt in *Der leken spieghel*; daar springt de tekst na de verstrekte wijsheid meteen over naar het verhaal over de non. Door toevoeging van de laatste vier verzen, die een kort gebed weergeven, in de Van Hulthem-versie wordt er duidelijk een eind aan het verhaal gemaakt. In *Der leken spieghel* is het aangeven van een eind aan het verhaal niet van belang:

⁵³ Snellaert 1846, p. 343-344

⁵⁴ Brinkman & Schenkel 1999, dl. 2, p. 943

⁵⁵ De Vries 1844-1848, dl. 3, p. 54

⁵⁶ Brinkman & Schenkel 1999, dl. 2, p. 944

het kapittel waar *De non* onderdeel van is, is immers nog niet afgelopen.

Dat *De non* in *Der leken spieghel* slechts een klein fragment is van een groter kapittel verklaart ook het ontbreken van een zelfstandige titel in dat werk. De kapitteltitel verschaft al genoeg informatie over wat men kan verwachten te gaan lezen/horen, namelijk regels en wijsheden, en het toevoegen van extra zelfstandige titels is hierdoor dus gewoonweg niet noodzakelijk. In het handschrift-Van Hulthem echter, waar *De non* tot een losse, op zichzelf staande tekst verheven is, draagt het toevoegen van een titel net zoals bij *Het exempel* bij aan verzelfstandiging. Eveneens dient ook hier de scriptoriumhypothese in gedachte gehouden te worden. Door de toegevoegde titel *Van enre nonnen verduldechede* weet de lezer/hoorder nu dat er een, mogelijk verhalende, tekst zal volgen die gaat over een geduldige non. Hoewel er uit de titel niet opgemaakt kan worden dat de tekst ter verduidelijking van adviezen en wijsheden dient, kan de lezer/hoorder er wel van uitgaan dat een tekst met een religieuze inslag zal volgen.

4 Aan de man en zijn vrouw

Hoe dienen man en vrouw elkaar te behandelen in een huwelijk? Boendale schreef er in *Der leken spieghel* enkele verzen over. In het repertorium vinden we een vermelding van een gedeelte van deze tekst, namelijk de eerste 60 verzen, terug onder R187, alwaar Hogenelst de tekst vermeldt met de titel *Hoe man ende wijff sullen leuen*.⁵⁷ Onder deze titel zijn de eerste 60 verzen overgeleverd in twee handschriften: een Brussels handschrift (KB, 15.659-661, f. 25va-26ra) en een Haags handschrift (KB, 128 E 6, f. 46rb-46va). De twee handschriften kennen, zoals in de inleiding al vermeld werd, een overeenkomst als het gaat om de inhoud: de sproken van Hildegarsberch. De volgorde van de eerste 31 sproken loopt in de handschriften niet gelijk. De volgorde van de sproken die daarna volgen echter wel.⁵⁸ *Man en vrouw* is sproke nummer 48⁵⁹ en valt daarmee in de overeenkomende volgorde: in beide handschriften kent *Man en vrouw* dus dezelfde plek in het sprokengedeelte. Ik zal deze handschriften in het vervolg van dit hoofdstuk bij elkaar voegen en als één geheel bespreken. Het dunkt mij dat dit door de tot op zekere hoogte overeenkomende sproken in de contexten geen problemen oplevert.

4.1 *Der leken spieghel*

In *Der leken spieghel* treffen we *Man en vrouw* onder kapittel 9 van boek III: *Hoe man ende wijf hen houden selen*.⁶⁰ In 138 verzen, die het gehele kapittel beslaan, deelt Boendale de lezer/hoorder mee hoe man en vrouw elkaar dienen te behandelen. De eerste 60 verzen vertellen waartoe het huwelijk dient: deze is alleen bedoeld om kinderen te verwekken en niet om schandeloos pleziertjes te beleven aan elkaar. Dat laatste behaagt God namelijk niet. Ook wordt medegedeeld hoe de man zich dient te gedragen ten opzichte van zijn vrouw: hij is de baas over de vrouw, dient haar te beminnen, haar eer te bewijzen en haar naar gelang zijn rijkdom/geld/bezit te voorzien van kleding en andere zaken die passen bij de stand van zijn vrouw. Als hij zijn vrouw voorziet van bezittingen dient de man het niet te gek te maken, echter de vrouw moet nog wel ordentelijk kunnen leven. Zo wordt voorkomen, en dat is van belang, dat ze zichzelf bezittingen toe-eigent of een ander haar deze geeft. Wanneer dit zou gebeuren, zijn zowel de man als de vrouw te schande gebracht. Wanneer een man voelt dat zijn vrouw verstandig en deugdzaam is, moet hij haar gebruik laten maken van alles en God

⁵⁷ De eerste 60 verzen worden in het vervolg aangeduid met de werktitel *Man en vrouw*.

⁵⁸ Meder 1991, p. 17

⁵⁹ Bisschop & Verwijs 1981, p. 96-97

⁶⁰ De Vries 1844-1848, dl. 3, B3, kap. 9, vs. 1-138, p. 115-121

danken dat zij zijn echtgenote is. De overige 68 verzen vertellen vervolgens eveneens hoe de man zich behoort te gedragen tegenover de vrouw, maar nu met name als hij te maken heeft met een onverstandige vrouw of een vrouw die verkeerd handelt. Er wordt gewaarschuwd voor boosaardige vrouwen, maar ook wordt verteld hoe de vrouw zich dient te gedragen tegenover haar man. Er kan in ieder geval gesteld worden dat de kwade, minder leuke kanten van de vrouw in de laatste 68 verzen worden belicht: ze luistert niet, kan erg boosaardig zijn en beleeft pleziertjes met andere mannen.

Net zoals kapittel 12, die *Zeven punten* omvat, en kapittel 3, waarin *De non* zich bevindt, van boek III, verstrekt kapittel 9 een advies. Ook dit kapittel valt dus niet uit de toon in deze context.

4.2 Handschrift B en H: Willem van Hildegarsberch

Man en vrouw is, zoals eerder vermeld, deels ook terug te vinden in handschrift B (Brussel, KB, 15.659-661, f. 25va-26ra) en handschrift H (Den Haag, KB, 128 E 6, f. 46rb-46va). Het betreft hier de eerste 60 verzen van de tekst. Het opmerkelijke hieraan is echter dat de tekst zich bevindt tussen en op folia die gedichten van Willem van Hildegarsberch bevatten, deze beslaan namelijk in beide handschriften folia 1-134r.⁶¹ *Man en vrouw* is dus opgenomen in het repertoire van Hildegarsberch en de vraag is hoe Boendales excerpt daarin verzeild geraakt is. Theo Meder heeft daar een antwoord op: “Bepaalde delen van de *Lekenspiegel* heeft hij [d.i. Willem van Hildegarsberch] zich eigen gemaakt. Hij moet in de gelegenheid zijn geweest (passages uit) dit boek te lezen en over te schrijven.”⁶² Meder geeft tevens aan dat Hildegarsberch een bewonderaar van Boendale geweest moet zijn en ‘bijzonder gewicht toekende aan de opinies van Boendale.’⁶³ Hildegarsberch heeft niet alleen een gedeelte van *Hoe man ende wijf hen houden selen* overgenomen uit *Der leken spiegel*, maar ook *Gods wesene*, dat in de handschriften optreedt als sproke nummer 50 en daar de titel *Van sempelen ghelove* draagt. Daarnaast lijkt het er ook op dat Hildegarsberch tijdens het schrijven van andere sproken gebruik heeft gemaakt van Boendales ideeën.⁶⁴ Het lijkt er dus op dat Boendales excerpt in de nieuwe context, Hildegarsberchs repertoire, bijdraagt aan het gedachtegoed van Hildegarsberch. In de volgende paragraaf zal ik hier verder op ingaan.

Wanneer we de nieuwe context nauwkeuriger bekijken om vast te kunnen stellen of

⁶¹ Meder 1991, p.15- 16

⁶² Meder 1991, p. 86

⁶³ Meder 1991, p. 86

⁶⁴ Meder 1991, p. 82-86

Man en vrouw in een cluster gepast kan worden, kan gesteld worden dat er geen opmerkelijke of voor dit onderzoek benoemingswaardige clusters gevormd kunnen worden waarin de aanwezigheid en/of de positie van *Man en vrouw* van zodanige waarde is dat dit cluster zou vallen of staan met deze tekst. Het belangrijkste lijkt hier te zijn dat Hildegasberchs sproken verzameld zijn in één werk en niet zozeer om enige samenhang tussen deze sproken.

4.3 Verzen en titels

Hildegasberchs bewondering voor en vereniging met het gedachtegoed van Boendale kan dus gezien worden als een mogelijke verklaring voor fragmentarische opname van diens werk in zijn eigen repertorium⁶⁵, maar dan rest nu de vraag waarom alleen de eerste 60 verzen –dit is nog minder dan de helft van het oorspronkelijke aantal verzen– van het kapittel zijn overgenomen. Van belang om hierbij op te merken is het gegeven dat Meder in zijn monografie over Hildegasberch aangeeft dat de verschillen tussen de oorspronkelijke tekst van Boendale en Hildegasberchs versie daarvan zich vrijwel uitsluitend tot spellingsvarianten beperken.⁶⁶ Hier is inderdaad sprake van als het slechts gaat om de eerste 60 verzen. Maar over het verschil betreffende de overname van het aantal verzen uit het oorspronkelijke fragment door Hildegasberch wordt niet gerept.⁶⁷ Hogenelst lijkt zich in haar repertorium, gezien de formulering van haar verwijzing naar het oorspronkelijke werk, echter wel bewust te zijn van het feit dat Hildegasberch slechts een gedeelte van het kapittel heeft overgenomen.⁶⁸ Ook bij Lodder is hier sprake van: ‘Hetzelfde geldt bijgevolg voor Willem van Hildegasberch, die een gedeelte van dit hoofdstuk (*Hoe man ende wijf hen houden selen*) uit *Der leken spieghel* onder de titel *Hoe man ende wijff sullen leven* op zijn repertoire genomen heeft.’⁶⁹ Lodder geeft overigens ook een mogelijke verklaring voor het overnemen van slechts de eerste 60 verzen: in juist deze verzen wordt goed duidelijk gemaakt waartoe het huwelijk echt dient, namelijk het al eerder genoemde voortplanten. Geslachtsgemeenschap hebben voor de leuk en niet voor het voortplanten werd gezien als een schande, een zonde en met name de leek moest daarvan op de hoogte gebracht worden.⁷⁰ Meders opmerking betreffende het gewicht dat Hildegasberch aan Boendales meningen en

⁶⁵ Meder 1991, p. 239

⁶⁶ Meder 1991, p. 82

⁶⁷ Meder 1991, p. 82

⁶⁸ Hogenelst 1997, dl. 2, p. 137

⁶⁹ Lodder 1997, p. 137. Onderstreping en titelnamen tussen ronde haken aangebracht door mijzelf ter benadrukking.

⁷⁰ Lodder 1997, p. 136-137

ideeën toekende, verklaart ook meteen Lodders keuze voor het woord ‘bijgevolg’ in de zojuist geciteerde zin. Boendale vindt dat het huwelijk alleen is bedoeld voor de voortplanting en Hildegaersberch, een fan van Boendale zijnde, volgt hem daarin. Oftewel: wat Boendale vindt, vindt Hildegaersberch ook en ook Lodder is daarvan op de hoogte. Daarnaast verdedigt Hildegaersberch vaker dit specifieke doel van het huwelijk in enkele van zijn gedichten.⁷¹ Het gebruik van de eerste 60 verzen van Boendales *Man en vrouw* kan hierdoor als een goede aanvulling daarop gezien worden. Dit verklaart echter nog niet specifiek waarom de andere verzen weggelaten zijn. Een verklaring kan zijn dat Hildegaersberch de inhoud van deze verzen niet belangrijk genoeg achtte: mogelijk zag hij dit niet als een waardevolle aanvulling op zijn gedachtegoed. Het achterhalen van het beeld dat Hildegaersberch over de vrouw had, zou een mogelijke verklaring kunnen bieden aangezien de andere verzen duidelijk de slechte kanten van de vrouw belichten. Hildegaersberch uit zich in zijn sproken echter niet nadrukkelijk positief of negatief over de vrouw, maar heeft het veelal over de vrouw in praktische termen.⁷² Een verklaring voor het achterwege laten van de andere verzen kan mogelijk ook in een geheel andere hoek gezocht worden, en wel die van de kopiïsten. De rol die kopiïsten spelen bij overleveringen van teksten en wat daarbij mogelijk verloren gaat van de tekst is er een die niet vergeten mag worden.

Tevens is er bij dit excerpt, net zoals bij de eerder bestudeerde fragmenten, sprake van verscheidene titels: in *Der leken spieghel* luidt de titel *Hoe man ende wijf hen houden selen*, in de twee handschriften is dat *Hoe man ende wijff sullen leuen*. Hoewel de titels dus verschillen, blijft de informatie die de titels verschaffen hetzelfde: de tekst zal gaan over de man en de vrouw en hoe zij met elkaar om dienen te gaan. Uit de ene titel valt dus niet meer af te leiden dan uit de andere titel. Dat er weinig opzienbaar verschil in de titels te bespeuren valt, kan wederom mogelijk verklaard worden door Hildegaersberch bewondering voor Boendales denkgoed. Het is in dit geval begrijpelijk dat er geen behoefte bestaat om nog aanpassingen toe te voegen aan de tekst en/of titel: deze is goed zoals deze al is bedacht door de oorspronkelijke auteur. Wederom kunnen ook hier kopiïsten, en dit is veel aannemelijker, een grote rol gespeeld hebben. Zoals namelijk eerder al in de inleiding aangegeven is: titels kunnen door de eeuwen heen door verschillende kopiïsten toegevoegd zijn.

⁷¹ Meder 1991, p. 232, 239, 608

⁷² Meder 1991, p. 232-241

5 Conclusie

We hebben te maken gehad met drie oorspronkelijke contexten (*Der leken spiegel*, *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken*) en twee nieuwe contexten (het handschrift-Van Hulthem en het repertoire van Willem van Hildegarsberch). *Het exempel*, *Zeven punten* en *De non* zijn alle overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem, *Man en vrouw* als enige in het repertoire van Willem van Hildegarsberch. Dit excerpt is echter wel net als *Zeven punten* en *De non* afkomstig uit boek III van *Der leken spiegel*. *Het exempel* is in dit onderzoek het enige excerpt dat niet afkomstig is uit boek III van *Der leken spiegel*. Maar functioneren Boendales overgeleverde teksten in de nieuwe contexten op dezelfde manier als zij doen in hun oorspronkelijke contexten?

Bij de eerste bestudeerde excerpt, *Het exempel*, is dit niet het geval en is het verschil in functioneren duidelijk op te merken. Dit excerpt heeft een belangrijke taak. Het zijn namelijk niet zomaar een paar verzen, het zijn de slotverzen van zowel *Jans teesteye* als *Het boec vander wraken*. Deze verzen dragen uit waar Boendale zo op gebrand is en dat in meerdere werken telkens weer terugkomt: wees voorbereid, denk aan de dag dat het allemaal voorbij zal zijn en geef je niet over aan zonden. Oftewel: denk aan je zielenheil! Daarnaast komt *Het exempel* ook goed tot zijn recht als slotstuk in *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken*: de boodschap die de tekst uitdraagt, ondersteunt en benadrukt werkelijk de voorgaande teksten. Er kan niet ontkend worden dat *Het exempel* in het handschrift-Van Hulthem geen functie heeft. De tekst biedt in clustervorm immers enige ondersteuning aan andere teksten. Dezelfde functie en lading zoals de tekst die in *Jans teesteye* en *Het boec vander wraken* heeft, heeft de tekst in deze nieuwe context bij lange na echter niet meer. *Het exempel* komt het best tot zijn recht in zijn oorspronkelijk context.

Bij *Zeven punten* en *De non* kan er wel gesproken worden over een zelfde gebleven functionering. Het zijn beide teksten die afkomstig zijn uit boek III van *Der leken spiegel* en zoals al eerder was aangegeven, draait het in boek III om het verschaffen van zogenaamde leefregels, wijsheden en adviezen waar men zich aan zou moeten houden, omdat het navolgen van deze regels tot (het leiden van) een deugzaam leven leidt. Hoewel het doel van het derde boek niet strookt met het doel van het handschrift-Van Hulthem gezien als een geheel en uitgaande van de scriptoriumhypothese, doen mijns inziens *Zeven punten* en *De non* in het oorspronkelijke werk nog steeds niet meer dan een advies uitdragen. Dit uiteraard wel tot dienst van een groot en belangrijk doel, maar het is en blijft een advies. Hier merken we het contrast met het zojuist besproken *Het exempel*: in tegenstelling tot deze tekst functioneren

Zeven punten en *De non* wel op eenzelfde manier in hun nieuwe context, want zelfs in een omvangrijk handschrift als het handschrift-Van Hulthem blijven de teksten nog steeds niet meer dan doen dan een advies uitdragen. De excerpten komen ook hier goed tot hun recht en door de toevoeging en aanpassing van verzen en titels passen zij alleen nog maar beter in het geheel. *Zeven punten* komt geclusterd met teksten die ook een advies, wijsheid en/of volgregeel uitdragen zelfs nog beter uit de verf. *De non* op haar beurt zorgt in het handschrift-Van Hulthem voor meer samenhang in de wirwar van teksten, zij het in de kleine vorm van een ‘dyad’.

Een zelfde functionering in zowel de oorspronkelijke als de nieuwe context zien we ook bij *Man en vrouw*. Dit fragment is eveneens afkomstig uit boek III, maar is overgeleverd in het repertoire van Hildegarsberch en niet in het handschrift-Van Hulthem. Bij het behouden van de functie speelt vooral het doel van boek III een belangrijke rol. Bij Hildegarsberch heeft *Man en vrouw* diezelfde functie. Het blijkt dat Hildegarsberch er niet vies van was de hoorder een beetje bewust te maken van het juiste en net als Boendale ‘(...) richt hij zich veelvuldig op het zieleheil van zijn toehoorders (...)’.⁷³ Tevens vermeldt Meder dat moralisatie en vermaan meestal voorop staan in Hildegarsberchs sproken.⁷⁴ Ook bij Hildegarsberch hebben we dus te maken met adviesverstrekking die puur moet leiden tot een beter leven en daarmee tot verwerving van het zielenheil. Hoewel slechts de eerste 60 verzen van het oorspronkelijke *Man en vrouw* zijn overgenomen, kent het excerpt verder dezelfde functie als in boek III van *Der leken spiegel*.

Zeven punten, *De non* en *Man en vrouw* lenen zich beter voor plaatsing in een nieuwe context met behoud van de oorspronkelijke functionering dan *Het exempel*. De drie fragmenten zijn namelijk ‘slechts’ adviezen afkomstig uit een nog grotere wirwar van adviezen en misschien nog wel het belangrijkste: ze bevatten alle drie niet de laatste verzen van het gehele boek, zoals dit bij *Het exempel* wel het geval is. De teksten bekleeden dus een minder belangrijke functie en positie en kunnen hierdoor makkelijker uit hun oorspronkelijke context geplaatst worden. Hoewel de excerpten wel enige aanpassingen hebben ondergaan in de vorm van titeltoevoeging en/of vers toevoeging en verwijdering, belemmeren deze aanpassingen het functioneren in de nieuwe context niet. En in het geval van de overgeleverde teksten in het handschrift-Van Hulthem: wanneer we de scriptoriumhypothese aannemen, dienen deze excerpten het doel van het handschrift-Van Hulthem nu (nog) beter. Hoewel het

⁷³ Meder 1991, p. 137

⁷⁴ Meder 1991, p. 137

Het exempel niet helpt zijn oude functie terug te geven, helpt clustering de tekst wel beter in het handschrift te passen. *Het exempel* staat er minder verloren bij. Bij *Zeven punten* is het deel uit maken van een cluster helemaal een goede bijkomstigheid. De tekst functioneerde al op vrijwel dezelfde manier in de nieuwe context, maar wordt hierin nu extra bijgestaan door de advies verstrekkende teksten die na *Zeven punten* volgen. In de vorm van een ‘dyad’ vindt, maar bovenal geeft, ook *De non* extra steun in het handschrift-Van Hulthem. Gesteld kan worden dat *Zeven punten* en *De non* niet alleen als teksten erop vooruit gaan in de nieuwe context, maar ook de nieuwe context zelf vooruit helpen door het in clustervorm creëren van samenhang in de nieuwe context. Deze conclusie gaat mijns inziens op bij zowel het aannemen als het verwerpen van de scriptoriumhypothese. Het handschrift-Van Hulthem is en blijft een zeer omvangrijk werk waarin duidelijkheid over, samenhang tussen en goede inpassing van de teksten zeer gewenst blijft.

Drie van de vier bestudeerde teksten zijn afkomstig uit hetzelfde werk en ook nog eens uit hetzelfde gedeelte van dit werk, namelijk boek III. Dit kan als toeval gezien worden. Twee teksten zijn in het handschrift-Van Hulthem overgeleverd, het derde in het repertoire van Willem van Hildegarsberch. Dat Hildegarsberch voor werk van Boendale heeft gekozen kan haast geen toeval zijn; het is bekend dat Hildegarsberch een fan van Boendale was. Dat hij ook nog specifiek voor een tekst uit boek III heeft gekozen (*Man en vrouw*) kan ook geen toeval zijn. Dit gekozen tekstgedeelte draagt immers (deels) uit waar Hildegarsberch achter stond. Wat de andere twee teksten uit boek III betreft, *Zeven punten* en *De non*, kan er mijns inziens ook gesproken worden van toeval. Het zijn ‘gewoon’ adviezen waarvan er in het handschrift-Van Hulthem wel meerdere staan, afkomstig uit andere werken. In boek III van *Der leken spieghel* vond de compiler goede adviezen, maar hij had deze net zo goed in een ander werk kunnen vinden.

In dit onderzoek heb ik slechts drie uit boek III overgeleverde fragmenten bestudeerd, maar ik kan me indenken dat er niets aan de conclusie zou veranderen als het om meerdere, andere adviezen afkomstig uit boek III zou gaan. Ook wat betreft het overleveren en het functioneren van excerpten die oorspronkelijk dienden als slot van een boek zal er waarschijnlijk geen hemelsbreed nieuw inzicht komen. Een slot is namelijk vrijwel altijd een beladen onderdeel van een tekst. Het is immers de laatste kans om alles te uiten wat er nog op het hart ligt.

Het is interessant om bij het lezen van een verzamelhandschrift stil te staan bij de werken waar de verzamelde teksten hun herkomst vinden. Vooral het handschrift-Van

Hulthem is gezien de zeer grote verscheidenheid aan teksten en genres een zeer boeiend uitpluiswerkje. Een ander zeer interessant gegeven om bij stil te staan, is de belangrijke rol van de kopiist. Dat de kopiist een zeer grote invloed heeft op de oorspronkelijke tekst is iets dat eigenlijk altijd al mee werd gegeven in de cursussen Middelnederlands, maar nu nog beter tot mij is doorgedrongen. Intensief bezig zijn met Middelnederlandse teksten en alles wat daarbij komt kijken om deze teksten te doorgronden heeft er bij mij in de loop der maanden tevens voor gezorgd dat ik deze teksten nu nog bewuster, beter en op een leukere manier begrijp en lees. Het is iets wat ik zeer waardeer en waar ik in de toekomst hopelijk nog veel plezier en profijt van ga hebben.

Bibliografie

- Anrooij, W. van (vert.), *Boek van de wraak Gods*. Amsterdam, 1994.
- Anrooij, W. van [e.a.], *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam, 2002.
- Biemans, J.A.A.M., *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche*. 2 dln. Leuven, 1997.
- Bisschop, W. & E. Verwijs (ed.), *Gedichten van Willem van Hildegarsberch*. Den Haag, 1870. [herdr. Utrecht, 1981]
- Brinkman, H. & J. Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. 2 bdn. Hilversum, 1999.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden, 1972.
- Hogewelst, D., *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse spoken*. 2 dln. Amsterdam, 1997.
- Jongen, L. & M. Pipers, *Lekenspiegel*. Amsterdam, 2003.
- Kinable, D., *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans teesteye en de Lekenspiegel*. Leiden, 1998.
- Klein, J.W., '(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste 2*. Hilversum, 1995. p. 1-30.
- Lodder, F.J., *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen*. Ridderkerk, 1997.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)*. Amsterdam, 1991.
- Reynaert, J., 'Boendale of 'Antwerpse school'? Over het auteurschap van Melibeus en Dietsche doctrinale', in: *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. W. van Anrooij [e.a.]. Amsterdam, 2002. p. 127-157.
- Snellaert, F.A., 'Spreuken', in: *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands 10*. Gent, 1846. p. 343-344.
- Snellaert, F.A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken e.a.*. Brussel, 1869.
- Vries, M. de (ed.), *Der leken spieghel. Leerdicht van den jare 1330*. 3 dln. Leiden, 1844-1848.
- Westphal, S., 'The Van Hulthem Ms and the compilation of medieval German Books', in:

Codices miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999. R. Jansen-Sieben & H. van Dijk (eds.). Brussel, 1999. p. 71-89.